

HISTORIA USTROJU I PRAWA POLSKIEGO (1772–1918)

5. WYDANIE

Artur Korobowicz
Wojciech Witkowski

SERIA AKADEMICKA



LEX

a Wolters Kluwer business

HISTORIA USTROJU I PRAWA POLSKIEGO (1772–1918)

5. WYDANIE

Artur Korobowicz
Wojciech Witkowski



LEX

a Wolters Kluwer business

Warszawa 2012

Wydawca
Magdalena Przek-Ślesicka

Redaktor prowadzący
Marzena Molatta

Korekta
Natalia Bujniewicz

Łamanie
Studio Diament

Poszczególne części napisali:
Artur Korobowicz – rozdziały 2, 3, 5, 7
Wojciech Witkowski – rozdziały 1, 4, 6

© Copyright by
Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o., 2012

ISBN: 978-83-264-4011-3

5. wydanie

ISBN PDF-a: 978-83-264-5153-9

Wydane przez:
Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o.

Redakcja Książek
01-231 Warszawa, ul. Płocka 5a
tel. 22 535 82 00, fax 22 535 81 35
e-mail: ksiazki@wolterskluwer.pl

www.wolterskluwer.pl
księgarnia internetowa www.profinfo.pl

SPIS TREŚCI

Wstęp	11
Rozdział pierwszy	
UPADEK POLSKI I PIERWSZE LATA NIEWOLI	13
1. Rozbiory – terytorium i ludność	13
2. Rozbiory z punktu widzenia prawa międzynarodowego	16
3. Zabór pruski do roku 1807	17
3.1. Stosunki społeczne	17
3.1.1. Szlachta	17
3.1.2. Duchowieństwo	18
3.1.3. Mieszczanie	19
3.1.4. Chłopi	20
3.1.5. Żydzi	20
3.2. Ustrój władz i urzędów	21
3.3. Organizacja sądownictwa i prawo sądowe	22
3.3.1. Obowiązywanie prawa	22
3.3.2. Sądownictwo	24
3.3.3. Prawo sądowe	25
3.3.3.1. Prawo cywilne	25
3.3.3.2. Proces cywilny	27
3.3.3.3. Prawo karne	27
3.3.3.4. Proces karny	28
4. Zabór austriacki do roku 1809	28
4.1. Stosunki społeczne	29
4.1.1. Szlachta	29
4.1.2. Duchowieństwo	29
4.1.3. Mieszczanie	30
4.1.4. Chłopi	30
4.1.5. Żydzi	32
4.2. Ustrój władz i urzędów	32
4.3. Organizacja sądownictwa i prawo sądowe	34
4.3.1. Obowiązywanie prawa	34
4.3.2. Sądownictwo	35
4.3.3. Prawo sądowe	37

4.3.3.1. Prawo cywilne	37
4.3.3.2. Proces cywilny	37
4.3.3.3. Prawo karne	38
4.3.3.4. Proces karny	39
5. Zabór rosyjski do powstania listopadowego (1830–1831)	40
5.1. Stosunki społeczne	41
5.1.1. Szlachta	41
5.1.2. Duchowieństwo	42
5.1.3. Mieszczanie i Żydzi	43
5.1.4. Chłopi	43
5.2. Ustrój władz i urzędów	44
5.3. Organizacja sądownictwa i prawo sądowe	44
Rozdział drugi	
KSIĘSTWO WARSZAWSKIE 1807–1815	46
1. Zarys historyczny	46
1.1. Z Francją	46
1.2. Utworzenie Księstwa. Terytorium i ludność	47
1.3. Upadek Księstwa i okupacja rosyjska	48
2. Źródła prawa	49
3. Forma państwa	50
4. Ustrój społeczny	51
4.1. Charakter zmian	51
4.2. Szlachta	53
4.3. Mieszczanie	53
4.4. Żydzi	54
4.5. Chłopi	55
5. Ustrój polityczny	56
5.1. Głowa państwa	56
5.2. Władze centralne	57
5.2.1. Ministrowie	57
5.2.2. Rada Ministrów	58
5.2.3. Rada Stanu	59
5.3. Sejm Księstwa	60
5.3.1. Izba Poselska	60
5.3.2. Senat Księstwa	62
5.4. Władze terenowe i podział administracyjny	63
6. Organizacja sądownictwa i prawo sądowe	65
6.1. Organizacja sądownictwa	65
6.2. Prawo cywilne i procedura cywilna	67
6.3. Prawo karne i procedura karna	72
Rozdział trzeci	
KRÓLESTWO POLSKIE 1815–1915	74
1. Uwagi ogólnohistoryczne	74
1.1. Sprawa polska na Kongresie Wiedeńskim	74

1.2. Utworzenie Królestwa Polskiego. Liberalne zasady i praktyka ustrojowa	75
1.3. Opozycja legalna i organizacje patriotyczne.....	77
1.4. Powstanie listopadowe	78
1.5. Represje ustrojowo-polityczne po upadku powstania. Początki rusyfikacji.....	78
1.6. Sytuacja w Królestwie przed powstaniem styczniowym. Reformy Wielopolskiego	80
1.7. Powstanie styczniowe	82
1.8. Likwidacja ustrojowych i prawnych odrębności Królestwa. Rusyfikacja	84
1.9. Od rewolucji 1905 r. do I wojny światowej	86
2. Źródła prawa.....	88
3. Forma państwa	91
4. Ustrój społeczny	93
4.1. Zasady ustroju społecznego i stosunki faktyczne	93
4.2. Szlachta	93
4.3. Ludność miast.....	96
4.4. Chłopi.....	99
5. Ustrój polityczny	102
5.1. Król.....	102
5.2. Namiestnik.....	103
5.3. Rada Stanu	105
5.3.1. Rada Administracyjna	106
5.3.2. Rada Stanu (Ogólne Zgromadzenie)	107
5.4. Sejm.....	109
5.5. Naczelne organy administracji resortowej.....	113
5.6. Najwyższa Izba Obrachunkowa i Prokuratoria Generalna.....	116
5.6.1. Najwyższa Izba Obrachunkowa.....	116
5.6.2. Prokuratoria Generalna.....	116
5.7. Podział terytorialny i administracja terenowa	117
6. Organizacja sądownictwa.....	122
6.1. Sądy niższej instancji.....	122
6.2. Zmiany w instancji najwyższej	123
6.3. Sądowe funkcje organów administracji lokalnej.....	125
6.4. Reforma sądownictwa po powstaniu styczniowym.....	127
7. Prawo cywilne i postępowanie cywilne	130
7.1. Reforma prawa hipotecznego.....	130
7.2. Kodeks Cywilny Królestwa Polskiego z 1825 r.	132
7.3. Ukaz o małżeństwie z 1836 r.	134
7.4. Postępowanie cywilne.....	135
8. Prawo karne i postępowanie karne.....	137
8.1. Prawo karne	137
8.1.1. Kodeks Karzący Królestwa Polskiego	137
8.1.2. Kodeks Kar Głównych i Poprawczych	139
8.1.3. Kodeks karny z 1903 r.	141
8.2. Postępowanie karne	142

Rozdział czwarty

ZABÓR PRUSKI 1807–1914, WIELKIE KSIĘSTWO POZNAŃSKIE	145
1. Przemiany polityczno-ustrojowe i społeczne na terytoriach pruskich	145
1.1. Zmiany w ustroju Prus. II Rzesza	145
1.2. Źródła prawa	148
1.3. Reformy uwłaszczeniowe	149
2. Terytorium, ludność i gospodarka ziem polskich zaboru pruskiego	151
3. Charakterystyka odrębności Wielkiego Księstwa Poznańskiego	154
4. Prawa i wolności obywatelskie – ograniczenia praw języka polskiego i narodowości polskiej	158
4.1. Uwagi ogólne	158
4.2. Poszczególne prawa obywatelskie	159
4.2.1. Równość wobec prawa	159
4.2.2. Wolność osobista	159
4.2.3. Wolność osiedlania się i nietykalność mieszkania	160
4.2.4. Tajemnica korespondencji	161
4.2.5. Wolność opinii i swoboda prasy	161
4.2.6. Wolność wyznania i sumienia	162
4.2.7. Wolność nauczania	163
4.2.8. Wolność stowarzyszeń i zgromadzeń	164
4.2.9. Prawa języka polskiego	164
5. Ustrój administracyjny	165
5.1. Na szczeblu prowincji	165
5.2. Obwody rejencyjne	166
5.3. Powiaty	167
5.4. Gminy miejskie	169
5.5. Gminy wiejskie	171
6. Organizacja sądownictwa i prawo sądowe	173
6.1. Sądownictwo powszechne	173
6.2. Sądownictwo administracyjne	175
6.3. Prawo sądowe	176
6.3.1. Prawo cywilne	176
6.3.2. Proces cywilny	179
6.3.3. Prawo karne	179
6.3.4. Proces karny	181
Rozdział piąty	
RZECZPOSPOLITA KRAKOWSKA	182
1. Zarys historyczny	182
1.1. Utworzenie Rzeczypospolitej Krakowskiej i jej status prawny	182
1.2. Sytuacja po powstaniu listopadowym	183
2. Źródła prawa	185
3. Forma państwa	186
4. Ustrój społeczny	186
4.1. Zasady ustroju i prawa polityczne	186
4.2. Ludność miejska	187
4.3. Chłopi	188

4.4. Żydzi	189
5. Ustrój polityczny	189
5.1. Władze centralne	189
5.1.1. Senat	189
5.1.2. Zgromadzenie Reprezentantów	191
5.2. Władze lokalne i podział administracyjno-terytorialny	192
6. Organizacja sądownictwa i prawo sądowe	193
6.1. Ustrój sądów	193
6.2. Prawo sądowe	195

Rozdział szósty

ZABÓR AUSTRIACKI 1809–1914	197
1. Położenie Galicji na tle przemian polityczno-ustrojowych w monarchii austriackiej.....	197
1.1. Do wybuchu Wiosny Ludów	197
1.2. Od wprowadzenia autonomii	199
1.3. Reforma uwłaszczeniowa i jej następstwa społeczno-gospodarcze	202
2. Źródła prawa.....	204
3. Prawa i wolności obywatelskie	205
3.1. Uwagi ogólne.....	205
3.2. Poszczególne prawa obywatelskie.....	207
3.2.1. Zasada równości wobec prawa	207
3.2.2. Równouprawnienie narodów i języka	207
3.2.3. Wolność osobista	209
3.2.4. Wolność przesiedlania się.....	209
3.2.5. Tajemnica korespondencji.....	209
3.2.6. Wolność opinii	209
4. Ustrój polityczno-administracyjny.....	211
4.1. Władze rządowe i podział kraju.....	211
4.2. Władze autonomiczne.....	213
4.3. Samorząd terytorialny.....	215
4.4. Administracja szkolnictwa.....	220
5. Organizacja sądownictwa i prawo sądowe	221
5.1. Sądownictwo powszechne	221
5.2. Sądy szczególne	222
5.3. Prawo sądowe	224
5.3.1. Prawo cywilne	224
5.3.2. Proces cywilny	226
5.3.3. Prawo karne	226
5.3.4. Proces karny.....	227

Rozdział siódmy

ZIEMIE POLSKIE W CZASIE I WOJNY ŚWIATOWEJ 1914–1918	229
1. Zarys polityczno-ustrojowy	229
2. Organizacja sądownictwa i prawo sądowe	235
3. Stan prawny w prawie sądowym po odzyskaniu niepodległości	236
Wykaz literatury	239

WSTĘP

Niniejszy podręcznik, przeznaczony dla studentów studiów prawniczych i administracyjnych, stanowi zarys wykładu historii ustroju społeczno-politycznego i prawa sądowego obowiązującego na ziemiach polskich w okresie od pierwszego rozbioru do odzyskania niepodległości.

Jego treść i konstrukcja odpowiadają zakresowi wykładu tej części historii prawa polskiego na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej i wymaganiom egzaminacyjnym z tego przedmiotu.

Autorzy wyszli z założenia, iż dzieje instytucji ustroju społeczno-politycznego oraz prawa sądowego poszczególnych części ziem polskich należy traktować jako całość w okresie ich przynależności do państw zaborczych. Stąd konstrukcja podręcznika, w którym wykład o poszczególnych częściach ziem polskich prowadzony jest z uwzględnieniem wszelkich zmian w instytucjach ustrojowych i prawnych, ale bez tradycyjnego podziału na okres – do powstania, po powstaniu, w pierwszej połowie XIX wieku itp. Czytelnik poznaje instytucję od momentu jej pojawienia się, obserwuje zachodzące w niej zmiany (ewolucyjne i rewolucyjne) i losy w całym okresie jej istnienia. Uwarunkowania polityczne i ekonomiczne ustroju społeczno-politycznego i instytucji prawa sądowego przedstawiamy w otwierających poszczególne rozdziały uwagach (zarysach) ogólnohistorycznych.

Autorzy stanęli więc na stanowisku, iż pełne poznanie procesów przemian na ziemiach polskich pod zaborami możliwe jest tylko przy całościowym ujęciu poszczególnych terytoriów, a cezurą wyjściową jest epoka napoleońska. Wyjątek stanowi omówienie na początku problematyki zaboru rosyjskiego do powstania listopadowego (1830–1831), kiedy to jeszcze funkcjonowały pozostałości dawnej Rzeczypospolitej. Z omówienia późniejszych losów tych ziem, które coraz mocniej wiązane były z Imperium i w znaczącej części nigdy już do państwa polskiego nie wróciły – autorzy świadomie zrezygnowali.

Przyjmując taką konstrukcję podręcznika kierowaliśmy się ogólnie względami natury dydaktycznej. Względy te przesądziły też o ograniczeniu treści do dziejów ustroju społecznego i politycznego oraz tradycyjnego prawa sądowego, czyli cywilnego i karnego, materialnego i procesowego, jak też organizacji sądownictwa. Wychodzenie poza te granice, poszerzające siłą rzeczy zakres merytorycznych rozważań i ilość przekazanych studentowi informacji, nie wydało się nam konieczne z punktu widzenia potrzeb dydaktyki.

Poświęcenie nieco większej uwagi dziejom ustroju i prawa sądowego na centralnych ziemiach polskich podyktowane zostało rolą i znaczeniem istniejących tu w oma-

wianym okresie tworów państwowych o największym stopniu samodzielności, to jest Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego, dla całości sprawy polskiej w XIX wieku. Nie ukrywamy, że dodatkowo powodował nami też wzgląd na położenie Lublina na tych ziemiach.

Czytelnik zauważy zapewne bez trudu, iż nieco więcej miejsca i uwagi, aniżeli jest to w dostępnych na rynku podręcznikach historii państwa i prawa polskiego, poświęcamy zagadnieniom ustroju sądów i prawa sądowego obowiązującego na ziemiach polskich w XIX wieku. Uwaga ta nie odnosi się naturalnie do systemu *Historii państwa i prawa Polski* (pod ogólną redakcją Juliusza Bardacha), ponieważ opracowanie to daleko przekracza cele, jakie stawia się przed podręcznikiem i trudno, przede wszystkim ze względu na obszerność, polecać tomy III i IV tego opracowania studentom I roku do nauki przedmiotu.

Zwracanie dużej uwagi na historię prawa sądowego w XIX wieku w nauczaniu historii ustroju i prawa polskiego ma na Wydziale Prawa UMCS długą tradycję i wiąże się z nazwiskiem naszego Mistrza – Profesora Józefa Mazurkiewicza. Uważał On, a my ten pogląd podzielamy, iż większość obowiązujących dzisiaj instytucji prawa sądowego wywodzi się z ustawodawstwa XIX-wiecznego, a fundamentalne kodyfikacje tego stulecia, obowiązujące na ziemiach polskich częściowo aż do końca 1946 r., wywarły ogromny wpływ na poglądy i postawy kilku pokoleń prawników polskich. Trudno więc wyobrazić sobie należycie wykształconego jurystę, nie znającego przynajmniej w zarysie XIX-wiecznego prawa sądowego.

Przy przygotowywaniu tego podręcznika autorzy uwzględnili literaturę naukową i najbardziej popularne podręczniki i skrypty. Wykaz wykorzystanych opracowań, będący również wskazówką dla Czytelnika chcącego pogłębić wiadomości o określonych instytucjach ustrojowych i prawnych, zamieszczono na końcu podręcznika.

Obecne kolejne wydanie zostało poprawione i uzupełnione. Przekonanie o konieczności pewnych zmian i uzupełnień rodziło się w trakcie zajęć dydaktycznych z tej części przedmiotu, jak również podczas egzaminów, kiedy okazywało się, iż zbyt syntetyczny opis pewnych instytucji prawnych czy procesów historycznych utrudnia ich zrozumienie przez studentów. Uwzględniliśmy także uwagi korzystających z podręcznika studentów.

Lublin, wrzesień 2012

Artur Korobowicz
Wojciech Witkowski

UPADEK POLSKI I PIERWSZE LATA NIEWOLI

1. Rozbiory – terytorium i ludność

Przed rozbiorami Rzeczpospolita była najrozleglejszym – oprócz Rosji – zwartym terytorialnie państwem europejskim. W 1772 r. obszar jej wynosił 733,5 tys. km². Nie należała jednak do krajów o najwyższej liczbie ludności ani o dużej gęstości zaludnienia. Liczyła wówczas (według badań I. Gieysztorowej) 14 mln ludności przy gęstości zaludnienia 19,1 mieszkańca na km². Dawało to jej szóste miejsce w Europie pod względem liczby mieszkańców (po Rosji europejskiej, Francji, Niemczech, Włoszech i Wielkiej Brytanii), a dopiero dziewiąte co do gęstości zaludnienia.

Obszar

W społeczeństwie Rzeczypospolitej zdecydowaną większość stanowili chłopci – ich liczba sięgała 70% ogółu. Znacznie mniej liczne było mieszczaństwo, które nie przekraczało 20%. Z kolei szlachta należała do najliczniejszej w Europie i (razem z duchowieństwem) obejmowała do 10% ludności. Cechą charakterystyczną struktury ludnościowej dawnej Polski było też znaczne jej przemieszanie pod względem narodowościowym. Dominowali oczywiście Polacy, stanowiący przed pierwszym rozbiorem ok. 2/3 całego zaludnienia – m.in. całkowicie polska (lub spolonizowana) była warstwa szlachecka. Wśród licznych grup narodowościowych znaczną, mającą własne przywileje i prawa, rozproszoną na całym terytorium państwa, stanowili Żydzi, których populacja przekraczała 700 tys. (z czego 2/3 mieszkało w miastach).

Struktura społeczna

Niewątpliwie, XVIII-wieczna Polska znajdowała się w wewnętrznym kryzysie tak społecznym, jak i ustrojowym; był on pośrednią przyczyną rozbiorów. Nie mniej istotnym pozostawał czynnik zewnętrzny – agresywność sąsiadów, wynikająca z niekorzystnej dla Rzeczypospolitej zmiany w układzie sił tej części Europy od czasów wojny północnej w latach 1700–1721. Doprowadziła ona do „kryzysu suwerenności” polskiej, a w konsekwencji do zablokowania podjętego dzieła reformy państwa. Naturalnie, problem rozbiorów Polski od dwóch wieków należy do jednego z najbardziej spornych w historiografii nie tylko krajowej, ale i obcej. Nie miejsce tu na analizę też i dyskusji obracających się wokół twierdzeń o „winie własnej Polaków” czy też „winie cudzej” europejskich (sąsiednich) państw. Podkreślić jednak

Przyczyny rozbiorów

należy ciągle aktualny pogląd historyka J. Topolskiego, iż u podstaw rozbiorowych poczynań trzech mocarstw leżała ekonomiczna atrakcyjność terytoriów Rzeczypospolitej. Pisał on, „iż nie tyle słabość ekonomiczna Polski, ile spodziewane dochody z rozwijających się gospodarczo ziem zachęcały sąsiadów do zaborów. (...) Nie uderzały więc rozbiory w Polskę ekonomicznie upadającą, lecz w Polskę rozwijającą się, powoli przewyżającą błędne koło ubóstwa”. Teza ta, wymagająca dalszych jeszcze badań, wyraźnie wskazuje na uzyskane efekty w gospodarczej przebudowie państwa w drugiej połowie XVIII stulecia i kontrastujące z nimi opóźnienia w sferze ustroju i prawa. Ów zbyt duży dystans był z pewnością zawiniony przez Polaków, ale też w tym samym stopniu i przez sąsiadów, nie zainteresowanych politycznym wzmocnieniem państwa.

Przemiany ustrojowe

Podkreślmy w tym miejscu przemiany ustrojowe Rzeczypospolitej, rozpoczęte Ustawą Rządową z 3 maja 1791 r., prowadzące w kierunku nowoczesnej monarchii konstytucyjnej z systemem parlamentarno-gabinetowym i łączone z przebudową stosunków społecznych. Wypada tu przywołać ustalenia Emanuela Rostworowskiego o znaczeniu *Roku Konstytucji* (maj 1791–maj 1792), według którego był to czas „krystalizowania struktur politycznych i państwowych”. Wypełnianie szeregiem ustaw ram konstytucyjnych (prawo o sejmikach, o Straży Praw, komisjach wielkich, dotyczące kwestii miejskich i wyznaniowych), jak też intensywne poczynania w sferze wojskowej, wymiaru sprawiedliwości czy położenia prawnego ludności żydowskiej powodowały, zdaniem autora, iż to, co miało się stać dramatycznie zamkniętą epoką, stanowiło obiecujące początki nowej epoki, do której można odnieść słowa „o nowym świata polskiego tworzeniu”.

I rozbiór

Pretekstem do dokonania I rozbioru były wydarzenia konfederacji barskiej. Trójstronny traktat rozbiorowy podpisano 5 sierpnia 1772 r. w Petersburgu, a formalną przyczynę stanowił „całkowity rozkład państwa” i „duch fakcyjny utrzymujący w Polsce anarchię”. Sejm polski 18 września 1773 r. potwierdził tę decyzję. W efekcie dokonanego podziału Rosja otrzymała terytorium największe, tj. obszar liczący 92 tys. km², który stanowiły województwa: inflanckie, część połockiego, prawie całe witebskie, mścisławskie i część mińskiego, a więc leżące na wschód od linii Dźwina–Druć–Dniepr. Ziemie te zamieszkiwało jednak tylko 1300 tys. ludzi, głównie Białorusinów, a dla Rosji miały one tak z gospodarczego, jak i strategicznego punktu widzenia znaczenie drugoplanowe. Odmienne rzecz się miała z zaborami państw niemieckich. Austriacy zagarnęli obszar o powierzchni 83 tys. km² z 2650 tys. mieszkańców. Złożyły się nań tereny leżące na południe od górnej Wisły oraz linii Sandomierz–Frampol–Dubienka, a na południowym wschodzie oparte o rzekę Zbrucz. Były to części województw krakowskiego (wraz z Księstwem Oświęcimskim i Zatorskim), sandomierskiego, prawie całe województwa bełskie (łącznie z Zamościem) i ruskie (z Przemyślem i Lwowem) oraz części województw podolskiego i wołyńskiego. Terytoria te o znacznym i w istotnej większości polskim zaludnieniu, bogate (m.in. w cenne saliny), stanowiły od wieków średnich fundament Rzeczypospolitej. Podobnie było

w przypadku Prus, które wzięły najmniej, bowiem obszar ich zaboru wynosił 36 tys. km² z 580 tys. ludności, ale były to ziemie nader cenne gospodarczo, zwłaszcza ujście Wisły. Uzyskiwały więc Prusy warmińskie księstwo biskupie, województwa pomorskie, malborskie i chełmińskie (jeszcze bez Gdańska i Torunia), a także części województw poznańskiego, gnieźnieńskiego, inowrocławskiego i brzesko-kujawskiego.

Tak więc po I rozbiórze terytorium państwa polskiego zmniejszyło się do ok. 520 tys. km², a liczba mieszkańców spadła poniżej 10 milionów.

Do drugiego podziału Rzeczypospolitej doszło po klęsce w wojnie z Rosją, popierającą Targowiczan. 23 stycznia 1793 r. w Petersburgu Prusy i Rosja podpisały nową konwencję rozbiorową. Austria, uwikłana w wojnę z Francją, nie zgłaszała swoich pretensji licząc na nabytki terytorialne w Bawarii. Formalna zgoda polskiego Sejmu nastąpiła, nie bez oporu posłów, na sesjach w Grodnie: 22 lipca 1793 r. wobec Rosji i 25 września tegoż roku wobec Prus. W ręce Katarzyny II dostały się województwa: kijowskie, braclawskie, podolskie oraz reszta województwa połockiego i mińskiego, części województw: wileńskiego, wołyńskiego, brzesko-litewskiego i nowogródzkiego. Do państwa Fryderyka Wilhelma II przyłączono województwa: poznańskie, gnieźnieńskie, kaliskie, sieradzkie, łęczyckie, inowrocławskie, brzesko-kujawskie, płockie, ziemię dobrzyńską, części województw rawskiego i mazowieckiego, a także Gdańsk i Toruń. Teren zajęty przez Rosję obejmował 250 tys. km² i liczył nieco ponad 3 mln mieszkańców, a przez Prusy – 58 tys. km² z ludnością przekraczającą 1 mln. Rzeczpospolita straciła najbardziej urodzajne tereny rolnicze – Wielkopolskę, Ukrainę, Podole i część Wołynia. Do tego doszło obalenie dzieła Sejmu Czteroletniego i w konsekwencji kadłubowe państwo polskie (liczące łącznie z Kurlandią już tylko 227 tys. km² z 4,4 mln ludności), wciśnięte między trzy mocarstwa, znalazło się pod protektorem rosyjskim.

II rozbiór

Klęska powstania kościuszkowskiego przesądziła o ostatecznym upadku Polski. Trzeci rozbiór został przeprowadzony w oparciu o traktaty zawarte 3 stycznia 1795 r. między Rosją a Austrią i 24 października tego roku między Rosją a Prusami. Stanisław August Poniatowski abdykował 25 listopada 1795 r. Rosja zajęła lenne księstwo Kurlandii, starostwo żmudzkie, województwo trockie (z wyjątkiem niewielkich obszarów na lewym brzegu Niemna, które przyłączono do Prus), resztę województw wileńskiego i nowogródzkiego, części województw brzesko-litewskiego i wołyńskiego. Obszar ten liczył 120 tys. km² i około 1,5 mln ludności. We władanie Austrii dostało się całe województwo lubelskie (obejmujące wówczas powiaty lubelski i urzędowski oraz ziemię lukowską), pozostała część województw sandomierskiego i krakowskiego, części województw: podlaskiego, mazowieckiego, brzesko-litewskiego (z dzisiejszą Białą Podlaską i Włodawą), znaczna część ziemi chełmskiej (z Chełmem i Krasnymstawem) – a więc terytoria leżące po lewej stronie Bugu, a na zachodzie opierające się o Pilicę. Była to Małopolska z częścią Mazowsza i Podlasia – obszar zabrany liczył 47 tys. km² i 1,5 mln mieszkańców. I wreszcie Prusy zagarnęły pozostałe części województw: mazowieckiego ze stolicą Polski Warszawą, rawskiego, płockiego, a także podlaskiego, trockiego i starostwa

III rozbiór

źmudzkiego (po lewej stronie Niemna) z takimi miastami, jak Łomża, Białystok, Suwałki. Otrzymały też część województwa krakowskiego. Ich nabytki terytorialne liczyły 48 tys. km² i 1 mln ludności.

Ostateczny zabór terytoriów

W sumie ze zlikwidowanego państwa polskiego najwięcej zabrała Rosja, bowiem jej nabytki terytorialne przekroczyły 460 tys. km², co stanowiło ponad 62% dawnego obszaru Rzeczypospolitej z ludnością sięgającą prawie całego zaludnienia (ok. 6 mln). Ona też przejęła ziemie będące w Koronie Polskiej dziedzictwem Jagiellonów, pokrywające się w przybliżeniu z terytorium dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ziemiami piastowskimi (wraz z odzyskanymi w XV w. Pomorzem Gdańskim i Warmią) podzielili się zaborcy niemieccy. Prusy otrzymały łącznie blisko 150 tys. km² (20% dawnego terytorium) z blisko 3 mln mieszkańców, a Austria 120 tys. km² (18% terytorium Polski) i ponad 4 mln ludności.

2. Rozbiory z punktu widzenia prawa międzynarodowego

Po przeszło 800 latach bytu państwowego Polska przestała istnieć. Podzieliła w ten sposób los Czech, Węgier i państw bałkańskich, choć były one o tyle w lepszym położeniu, iż przechodziły pod panowanie jednego zaborcy. W innych przypadkach rozbiorów dokonywanych w XVIII-wiecznej Europie zazwyczaj chodziło o oderwanie części terytoriów państwowych. W przypadku Polski i zlikwidowano państwo, i podzielono cały naród, a według petersburskiej konwencji między zaborcami z 26 stycznia 1797 r. na zawsze miała być wymazana „nazwa Królestwa Polskiego”. Akty rozbiorowe stanowiły wyraźne pogwałcenie ówczesnych zasad prawa międzynarodowego. Przede wszystkim została złamana fundamentalna zasada *pacta sunt servanda*, jako że wszystkie państwa zaborcze jednostronnie zrywały swe uprzednie deklaracje o poszanowaniu niezawisłości Rzeczypospolitej. W miejsce umów i przestrzegania elementarnych podstaw współżycia międzynarodowego znalazła swe miejsce przemoc oparta o rację stanu silniejszych sąsiadów. Wkraczanie w wewnętrzne sprawy Polski, uzasadniane bądź to rozkładem jej ustroju, bądź to koniecznością ochrony przed niebezpieczeństwem wpływów rewolucji francuskiej, stało w jawnej sprzeczności ze znaną już wówczas zasadą nieingerencji w wewnętrzne stosunki innych państw. Poza tym złamano zasadę o niestosowaniu przymusu przy zawieraniu umów międzynarodowych. Traktaty, które zawierali z Polską zaborcy, sporządzane były tak wobec króla, jak i Sejmu pod zdecydowanym terrorem psychicznym i fizycznym. Wreszcie nie do pogodzenia z prawem narodów było opieranie faktu zaborów na wysuwaniu bezzasadnych, wygasłych pretensji terytorialnych. W przypadku Polski owe „historyczne uzasadnienia” miały dotyczyć zabieranych ziem, przy czym na podstawie przedstawionych oficjalnie roszczeń zajmowano terytoria, które nigdy nic wspólnego z prezentowanymi tezami nie miały. Zatem słowa Katarzyny II: „odebrałam, co było oderwane” łączyły się z zamiarem połączenia pod berłem carów wszystkich ziem należących nie-

Złamanie zasady *pacta sunt servanda*

Ingerencja i przymus państw zaborczych

Próby uzasadniania rozbiorów

gdys do Rurykowiczów – czego nie można było odnieść do rdzennej Litwy. Prusy uważały się za spadkobiercę państwa krzyżackiego, a zajęły terytoria, które nigdy doń nie należały (Wielkopolska, Mazowsze), „zapominając” o traktatach z 1466 r. i 1525 r. Austriacy natomiast wyprowadzali swoje racje po I rozbiorze z faktu, iż korona węgierska miała datujące się na XIII stulecie, ale „nieprzedawnione” prawa do Rusi halicko-włodzimierskiej (król węgierski Bela III tytułował się *rex Galatiae et Lodomeriae* w czasach, kiedy Węgrzy próbowali opanować część Rusi). Podobnie uzasadniali prawa Czech do Księstwa Oświęcimskiego i Zatorskiego, które jako część Śląska w XIV wieku znalazło się pod panowaniem czeskim. Prawa te przeszły następnie na monarchię habsburską i stąd, według władz austriackich, zabór tych ziem polskich nosił nazwę „rewindykacji”. Oczywiście, zasadność tych tytułów prawnych w stosunku do rozległości ziem zabranych była czysto iluzoryczna. Po III rozbiorze Austriacy nie starali się już o żadne uzasadnienia.

Upadek Rzeczypospolitej był przede wszystkim tragedią narodu, ale też w sposób zdecydowany zmieniał układ sił politycznych w tej części kontynentu europejskiego. Powstały blok państw zaborczych realizował politykę reakcyjną skierowaną przeciwko ruchom niepodległościowym i demokratycznym. Dlatego też kwestia niepodległości Polski miała się stać jednym z najważniejszych problemów europejskich w XIX stuleciu.

3. Zabór pruski do roku 1807

Terytoria polskie zabierane kolejno w trzech rozbiorach były wcielane do Królestwa Pruskiego jako jego prowincje. Nie pokrywały się one jednak w pełni z granicami zaborów. Z większości ziem I zaboru (dawnych Prus Królewskich, obwodu nadnoteckiego i powiatu kwidzyńskiego), później Gdańska, Torunia oraz lenn Bytowa i Łęborka utworzono **Prusy Zachodnie**. Dawne Prusy Książęce oraz polska Warmia otrzymały nazwę **Prus Wschodnich**. Nabytki z II rozbioru nazwano **Prusami Południowymi**, natomiast z III – **Prusami Nowowschodnimi**.

Prowincje

Zupełnie oddzielny status miał **Śląsk**, zdobyty przez Prusy w wojnie z Austrią w latach 1740–1742, do którego w wyniku rozbiorów dołączono część Małopolski (z Częstochową i Siewierzem), tworzącą w jego ramach oddzielny okręg administracyjny pod nazwą **Nowy Śląsk**.

3.1. Stosunki społeczne

3.1.1. Szlachta

W absolutnym państwie pruskim funkcjonował system stanowy, a szlachta uznana była za pierwszy stan monarchii. Jej uprzywilejowana pozycja wyrażała się w monopolu własności ziemskiej i dominialnej wła-

Dobra ziemskie

dzy nad chłopem. Z niej też rekrutowały się kadry oficerskie i najwyższej biurokracji. Na włączonych ziemiach polskich za dobra szlacheckie zostały uznane te, które wcześniej należały do polskiej szlachty. Wobec zakazu sprzedawania dóbr ziemskich mieszczanom sytuacja własnościowa polskiego ziemiaństwa uległa wzmocnieniu w stosunku choćby do uchwał Sejmu Czteroletniego. Zakaz ten był tylko okresowo uchylony na Śląsku (w latach 1762–1785) w konsekwencji zniszczeń wojny siedmioletniej i zadłużenia wielu majątków, ale nabywający dobra mieszczenie nigdy nie nabywali pełnych uprawnień wiążących się z posiadaniem dóbr rycerskich (np. w zakresie sądownictwa patrymonialnego, uczestnictwa w reprezentacji stanowej czy tzw. prawa patronatu, to jest uprawnień wobec miejscowego kościoła). Oficjalny zakaz sprzedaży majątków osobom nieszlacheckiego pochodzenia nie był jednak ściśle egzekwowany ze względów germanizacyjnych. Tu czyniono odstępstwa na rzecz mieszczaństwa niemieckiego. Poza tym, mimo formalnej ochrony polskiej własności szlacheckiej, władze pruskie dążyły do jak najszybszego stworzenia niemieckiej własności ziemskiej. Dobra konfiskowane (uczestnikom powstania kościuszkowskiego, duchowieństwu) i likwidowane królewszczyzny sprzedawano bądź nadawano szlachcie pruskiej z jednoczesnym zakazem odsprzedawania ich Polakom. W 1800 r. zakaz ten obwarowano dodatkowym rygorem zabraniającym odsprzedaży tych dóbr ich prawnym następcom lub nabywcom.

Drobna szlachta

Najtrudniejszą sytuację gospodarczą miała drobna szlachta – nieposejsonaci, głównie wskutek likwidacji dóbr królewskich, w których dotychczas pełniła różne funkcje. Od 1803 r. przyzwolono niezamożnej szlachcie na nabywanie i uprawianie gruntów chłopskich. Poza tym dla ubogiej szlachty pozostawała kariera wojskowa i szukanie zarobku w miastach. To ostatnie, mimo obostrzeń stanowych, było możliwe, gdyż według przepisów pruskich nabywanie gruntów miejskich i zajmowanie się handlem zależało od uzyskania obywatelstwa miejskiego, które jednak nie pociągało za sobą utraty praw szlacheckich.

Cała polska szlachta odczuwała mocno dolegliwości pruskiego systemu rządów policyjnych, zwłaszcza ucisk podatkowy, przymus paszportowy i cenzurę.

3.1.2. Duchowieństwo

Status wyznań

W monarchii pruskiej stanowisko religii państwowej miało wyznanie ewangelicko-augsburskie (luterzańskie). Wynikało to oczywiście z faktu, iż religię tę wyznawała większość mieszkańców starych prowincji państwa. Kościół rzymskokatolicki i ewangelicko-reformowany (kalwinizm) były wyznaniem prawnie uznanymi. Sytuacja ta nie zmieniła się, mimo iż po 1795 r. liczba ludności rzymskokatolickiej sięgnęła 50% wszystkich mieszkańców. Cechą charakterystyczną pruskiego systemu wyznaniowego było ściśle

podporządkowanie religii państwu. Wyznania protestanckie nie posiadały własnych organów władzy, lecz kierowane były przez władze państwowe za pomocą konsystorzów odrębnych dla każdego wyznania. Duchowni mieli status urzędników państwowych.

W tej sytuacji położenie prawne i faktyczne Kościoła rzymskokatolickiego uległo znacznemu pogorszeniu. Zlikwidowano nuncjaturę papieską w Warszawie i wydatnie ograniczono kontakty duchowieństwa z Rzymem. Władze pruskie samodzielnie erygowały nowe diecezje (m.in. w 1802 r. w Warszawie), a biskupów powoływał monarcha. Nadzór nad duchownymi sprawowały urzędy administracyjne, tzw. kamery, m.in. w zakresie cenzury. Dobra ziemskie Kościoła bądź skonfiskowano (jak w Prusach Południowych i Nowowschodnich) i duchownym wypłacano pensję (tzw. kompetencję), bądź obłożono bardzo wysokim podatkiem (jak na Śląsku i w Prusach Zachodnich). Likwidowano też seminaria duchowne, a księży kształcono na wydziałach teologicznych uniwersytetów w duchu wierności państwu pruskiemu.

**Kościół
rzymskokatolicki**

3.1.3. Mieszczanie

Tak jak w Rzeczypospolitej szlacheckiej, w Prusach wyróżniano miasta podlegające monarsze (tzw. wolne) i stanowiące własność prywatną. Mieszkańcy miast tworzyli oddzielny stan, w którego skład wchodziłi tzw. obywateli miasta, tj. ci, którzy posiadali prawo miejskie, ale nie musieli w nim zamieszkiwać (choćby z powodu pełnionych funkcji lub godności), i mieszczanie, zamieszkujący w mieście i także legitymujący się prawem miejskim. Nieposiadający prawa miejskiego określani byli jako „miejscowi”. Ci ostatni rekrutowali się głównie ze wsi i zaczęli stanowić w miastach główną najemną siłę roboczą. Prawa miejskiego udzielały magistraty. Było ono podstawą do prowadzenia handlu i zajmowania się zawodami miejskimi i w zasadzie mógł je otrzymać każdy, kto spełnił przewidziane nim warunki (głównie zawodowe i etyczno-moralne). Było ono dziedziczne. Chłopi poddani mogli je otrzymywać za zgodą pana, a wojskowi za zezwoleniem przełożonych. Nadal działały w miastach cechy rzemieślnicze i gildie kupieckie. Formalnie także utrzymywał się przymus cechowy, jednak powoli stawał się coraz bardziej iluzoryczny. Władze państwowe bowiem, sprawujące nad rzemiosłem nadzór, mogły nadawać przywileje tzw. wolnych majstrów, które umożliwiały uprawianie zawodu poza cechem, jak też generalnie tworzyć lub zamykać cechy. Podobnie państwo udzielało indywidualnych koncesji kupieckich i dla prowadzenia przedsiębiorstw (manufaktur). Wreszcie w 1806 r. w nabytych prowincjach pruskich zniesiono przymus cechowy w zakresie tkactwa.

**Kategorie
mieszczan**

Prawo miejskie

Sytuacja mieszczań miast prywatnych pozostawała podobna do stosunków w dawnej Polsce, jako że o ich prawnym i gospodarczym położeniu nadal decydował właściciel miasta.

3.1.4. Chłopi

	W Prusach chłopi, stanowiący największy stan społeczny, dostarczali przede wszystkim rekrutów do wojska, byli też głównymi płatnikami podatków. Przepisy epoki światłego absolutyzmu wprowadzały pewne reformy w ich położeniu – głównie jednak obejmowały one chłopów w domenach królewskich, a częściowo tylko w dobrach szlacheckich. Niemniej zasadą polityki monarszej było niedopuszczanie do pogorszenia się sytuacji chłopów.
Poddaństwo	Poddaństwo osobiste uległo ograniczeniu patentem z 1773 r. Nakazywano mianowicie panom feudalnym uwalnianie chłopów z poddaństwa w określonych przypadkach: braku środków do życia na miejscu, otrzymania innego, lepszego zajęcia, zawarcia związku małżeńskiego poza swoją wsią, podjęcia nauki w szkole. Zlikwidowano też obowiązkową służbę dzieci we dworze.
Powinności	W tymże 1773 r. ograniczono też powinności chłopów w domenach, ustalono bowiem górną granicę odbywania pańszczyzny na 60 dni tzw. sprzężajnych z włóki (pruska włóka liczyła 76 597 m² i była o ponad połowę mniejsza od polskiej) i 60 dni pieszych z pół włóki. Podobnie w domenach intensywniejszy był proces zamiany pańszczyzny na czynsz. Od 1799 r. władze lokalne mogły zawierać z chłopami z domen umowy przewidujące w miejsce pańszczyzny stałe czynsze. W pierwszych latach XIX wieku przeprowadzono taką akcję, choć nie bez oporów, na zabranych ziemiach polskich. Natomiast prywatnych właścicieli wezwano, by świadczenia poddańcze normowali z włościanami umowami. Nad ich treścią i stabilnością miały czuwać specjalnie powoływane przez władze państwowe tzw. komisje urbarialne (tzw. urbarze to zbiory powinności chłopskich sporządzane przy spisywaniu ww. umów). Posługiwanie się urbarzami w znacznym stopniu wprowadzono na Śląsku.
Prawa do ziemi	Jeśli chodzi o prawa do gruntu, to większość chłopów w dalszym ciągu pozbawiona była dziedzicznych praw do ziemi. Niemniej niektóre elementy tych uprawnień uległy wzmocnieniu. I tak, przepisami z lat 70. XVIII wieku wprowadzono wobec chłopów w domenach zakaz usuwania ich z ziemi bez wyroku sądowego. Ten zakaz rugów dotyczył też przypadków ekonomicznie nieuzasadnionych w odniesieniu do gospodarstw chłopskich w dobrach prywatnych. Zabroniono również dzielenia gospodarstw chłopskich oraz włączania ich do folwarków. Panom feudalnym zalecono oparcie praw włościan do gruntu o formę dzierżawy dziedzicznej. Na podstawie przepisów Landrechtu Pruskiego z 1794 r. (patrz niżej) wszyscy chłopci otrzymali możliwość wnoszenia do władz państwowych skarg na swoich panów, zwłaszcza dotyczących zwiększania powinności poddańczych i naruszania uprawnień do gruntu.

3.1.5. Żydzi

Zamieszkała w miastach ludność żydowska zaliczana była do kategorii „miejscowych”, z tym że jeszcze w oparciu o dawne średniowieczne przepisy traktowano ją jako cudzoziemców pozostających pod ochroną państwa.

Wobec tego Żydzi byli ograniczani w wykonywaniu niektórych zawodów, zawieraniu związków małżeńskich i musieli opłacać specjalne podatki bądź opłaty. W roku 1797 ukazał się Statut Generalny dla Żydów – mieszkańców Prus Południowych i Nowowschodnich. Likwidował dawny samorząd żydowski i wprowadzał rygorystyczną kontrolę państwa: odtąd wszyscy Żydzi ujęci zostali w rejestrze generalnym, a podstawą ich zamieszkania i pobytu stawał się tzw. list ochronny (protekcyjny). W statucie wskazano zawody, które Żydzi mogli uprawiać. Należały do nich handel, rzemiosło, rolnictwo, hodowla bydła i furmaństwo. Generalnie polityka władz pruskich zmierzała do germanizacji ludności żydowskiej (głównie przez szkolnictwo), jak też do wykorzystywania jej (zwłaszcza w handlu i rzemiosle) do osłabiania pozycji ludności polskiej.

Kontrola
państwa

3.2. Ustrój władz i urzędów

Ziemie polskie bardzo szybko włączono w ustrojowy system państwa pruskiego. Tak jak w całym państwie, podzielono je na **provincje, departamenty (ściślej tzw. departamenty kamer) i powiaty**. W prowincji Prus Zachodnich utworzono dwa departamenty (bydgoski i kwidzyński), a ją samą podporządkowano w 1774 r. rządowi w Berlinie, tj. Generalnemu Dyrektorium. Prowincja ta, razem z prowincją Prus Wschodnich, miała w Dyrektorium oddzielny departament terytorialny z ministrem na czele. Prowincja Prus Południowych, także bezpośrednio podległa Generalnemu Dyrektorium i mająca tam swój departament terytorialny, podzielona została na trzy departamenty: warszawski, poznański i kaliski. Z kolei prowincję Prus Nowowschodnich, również poddaną Generalnemu Dyrektorium, przyłączono do wspólnego departamentu terytorialnego z Prusami Zachodnimi i Wschodnimi. Prusy Nowowschodnie dzieliły się na dwa departamenty: plocki i białostocki. Natomiast Śląsk, formalnie tworzący oddzielną prowincję, miał wyższy status. Traktowano go jako niezależne księstwo, na którego czele stał osobny minister podległy bezpośrednio monarsze, a więc z pominięciem Generalnego Dyrektorium. Ta odrębność trwała do 1808 r. Prowincja śląska składała się z dwóch departamentów: wrocławskiego i głogowskiego.

Podziały
administracyjne

Dokonany przez Prusaków podział prowincji na departamenty zrywał z dawnymi polskimi jednostkami terytorialnymi. Z pewnością był racjonalniejszy i usprawniał działanie administracji, ale też jego celem była likwidacja tradycyjnych więzi i związków lokalnych, a przez to burzenie polskości. Władze w departamentach sprawowały kolegialne organy o nazwie **kamer wojenno-ekonomicznych**. Miały one szerokie kompetencje administracyjne i skarbowe, a także sądownicze w tych sprawach. W poszczególnych zabieranych prowincjach zwiększano zakres ich uprawnień, m.in. o sprawy Kościoła rzymskokatolickiego i szkolnictwa. Najbardziej charakterystyczny był tu akt z 1797 r., określający władzę kamer w Prusach Nowowschodnich. Przeprowadzono w nim po raz pierwszy w państwie pruskim linię podziału między

Organy
departamentowe

organami władzy administracyjnej i sądowej, stanowiąc, że do kamer należy cała szeroko rozumiana władza administracyjna, a do rejencji (patrz niżej) uprawnienia sądowe.

Organy powiatowe

Na czele powiatów stali **landraci**. Powoływał ich król, a podlegali oni bezpośrednio kamerom. Do landratów, w ramach ich uprawnień administracyjnych, należały szczególnie sprawy podatkowe i wojskowe. Na terenie Prus Wschodnich i Zachodnich, tak jak i w starych prowincjach pruskich, obok landratów funkcjonowały szlacheckie sejmiki powiatowe z nim współdziałające i mające prawo przedstawiania kandydatów na to stanowisko. Tam też landrat traktowany był jako reprezentant szlachty. Natomiast w prowincjach utworzonych po II i III rozbiorze sejmików już nie powołano i landrat był wyłącznie przedstawicielem państwa. Swoją władzę rozciągali landraci wyłącznie na terenach wiejskich. Nie podlegały im miasta. Jedynie w Prusach Nowowschodnich landraci wykonywali swe uprawnienia na terenie całego powiatu.

Administracja miast

Jeśli chodzi o miasta królewskie, to ich uprawnienia samorządowe zostały wydatnie ograniczone głównie przez wprowadzenie nad nimi nadzoru państwowego. Sprawowany on był w kwestiach administracyjnych przez kamery, a w zakresie spraw podatkowych i gospodarczych – przez specjalnych radców skarbowych. Ponadto urzędnicy miejscy pochodzili odtąd z nominacji (dożywotniej) kamer, musieli posiadać odpowiednie kwalifikacje, a zwłaszcza znajomość języka niemieckiego. Prawie identyczne zasady wprowadzono wobec miast prywatnych, co z kolei ograniczyło prawa ich właścicieli.

Ustrój wsi

Na wsi władzę administracyjną i policyjną sprawował jej pan – poddany jednak nadzorowi landrata. Domenami królewskimi zarządzały urzędy domen podległe bezpośrednio kamerom. W 1794 r. Landrecht ujednolicił ustrój wsi. Odtąd wieś tworzyła gromadę, posiadającą osobowość publicznoprawną i stanowiącą jednostkę samorządową. Na jej czele stał sołtys mający do pomocy ławników. Byli oni powoływani przez właściciela ziemskiego, ale zatwierdzał ich na stanowiskach landrat. On też zaprzysięgał ich na wierność państwu, panu i gromadzie. Sołtys z ławnikami sprawowali głównie funkcje administracyjno-skarbowe, a zwłaszcza podatkowe. Szczegółowe kompetencje najniższych władz wiejskich w dużej mierze zależne były od praw prowincjonalnych i zwyczajów lokalnych.

3.3. Organizacja sądownictwa i prawo sądowe

3.3.1. Obowiązywanie prawa

W prawie pruskim w omawianej epoce, obok partykularyzmu stanowego, występował wyraźny jeszcze feudalny partykularyzm terytorialny. Absolutny monarcha sprawował władzę ustawodawczą, realizując ją poprzez akty prawne o bardzo różnorodnym charakterze tak co do hierarchii ważności, jak i przestrzeni terytorialnej, na której miały obowiązywać, wydawał

ustawy i edykty oraz **rozporządzenia**. Te ostatnie określano jako deklaracje, instrukcje lub regulaminy. W stosunku do ziem nowo zajmowanych ukazujące się ustawy nosiły nazwę **patentów**. Z kolei zarządzenia wykonawcze, takie jak **obwieszczenia, proklamacje, zawiadomienia** opatrywano stosowną adnotacją o mocy obowiązującej bądź na terenie całego państwa, bądź poszczególnych prowincji. Wreszcie mianem reskryptów, rozkazów gabinetowych, cyrkularzy oznaczano akty prawne wydawane na zapytania władz niższych lub z powodu specjalnych wydarzeń. Ustawodawstwo monarsze przejawiało dążenia do ujednolicenia ustrojowego, ale też miało uwzględnić odmienności prawne poszczególnych prowincji. Nadal funkcjonowało więc pojęcie praw prowincjonalnych.

**Monarsze akty
prawne**

Na zajmowanych kolejno terytoriach rozbiorowych Prusacy utrzymywali prawo polskie jako prawo prowincjonalne. Nie trwało to jednak długo, a i zakres rzeczowy bywał zróżnicowany. Generalnie w Prusach Zachodnich moc prawa polskiego uchylono już w 1772 r., wprowadzając na jego miejsce prawo prowincjonalne Prus Wschodnich, skodyfikowane w **Landrechcie wschodniopruskim z 1721 r.** Dla ziem II rozbioru datą graniczną, od której zaczynała się powolna likwidacja prawa polskiego, był 28 marca 1794 r. Edyktem z tegoż dnia na terenie Prus Południowych wprowadzono **Powszechne Prawo Krajowe dla Państw Pruskich (PPK)**, czyli **Landrecht Pruski**. Miał on początkowo obowiązywać (od 1 czerwca 1794 r.) jako prawo posiłkowe wobec praw prowincjonalnych (a więc i wobec prawa polskiego). Jednocześnie prawa prowincjonalne miały zostać skodyfikowane do 1796 r. Wobec nieuczynienia tego w Prusach Południowych, od 1797 r. Landrecht już tam obowiązywał, a moc polskich praw ograniczyła się do niektórych tylko instytucji z zakresu prawa spadkowego, małżeńskiego i stosunków poddańczych. Od tego samego roku PPK stało się ogólnie obowiązujące na terytorium Prus Nowowschodnich. Podobnie rozciągnięto moc PPK na Prusy Zachodnie, a jedynie w Prusach Wschodnich doszło do skodyfikowania prawa własnego w postaci tzw. **Wschodniopruskiego Prawa Prowincjonalnego** w 1801 r.

**Wprowadzenie
prawa pruskiego**

Zamiarem twórców Landrehtu było zebranie w jednym zbiorze i unormowanie w całości prawa materialnego. W efekcie powstał potężny zbiór, licząc 19 187 paragrafów, z których przeszło 15 000 dotyczyło prawa prywatnego. Objętość Landrehtu była konsekwencją założenia, iż oświecony władca ma prawo regulować całokształt życia swych poddanych, a kodeks winien zawierać niezawodne rozwiązania dla każdego przypadku. Doprowadziło to do daleko posuniętej kazuistyki. Landrecht, poza krótkim wstępem, składał się z dwóch części, dzielących się z kolei na tytuły i rozdziały. Jego systematyka nawiązywała do filozoficznych założeń Samuela Pufendorfa, który w swym dziele *Ius nature et gentium* (1672) zawarł prawnonaturalną koncepcję „podwójnej” natury ludzkiej, tj. że człowiek występuje wobec świata zewnętrznego w dwojakim charakterze: jednostki i członka społeczeństwa. Rozróżnienie to powinno leżeć u podstaw systematyzacji porządku prawnego. Stąd część I obejmowała prawa indywidualne, traktując o jednostce i jej stosunku do rzeczy (głównie prawa rzeczowe i spadkowe),

**Systematyka
i normy
Landrehtu**

a część II dotyczyła praw społecznych, zawierając przepisy o stosunku jednostki wobec różnych organizmów społecznych, od najprostszych do najbardziej złożonych: rodziny, gminy, stanów, kościoła, państwa. W tej części zawarto kodyfikację prawa rodzinnego i prawo karne, a także państwowe, administracyjne i finansowe. Wobec tego brakowało ścisłego oddzielenia prawa prywatnego od publicznego, co było jeszcze wyraźną cechą feudalną tegoż zbioru. Takie ułożenie przepisów, nie według wewnętrznego związku, ale według celów, którym miały służyć, prowadziło do łączenia zagadnień obcych, a jednocześnie rozrywania pokrewnych.

Aby był dostępny całemu społeczeństwu, Landrecht napisano w języku niemieckim, ale stylem zawiłym i rozwlekłym.

3.3.2. Sądownictwo

Sądy w państwie pruskim miały charakter stanowy i podporządkowane były monarsze jako najwyższemu sędziemu. Oprócz tego nie było ścisłego rozgraniczenia między władzami administracyjnymi a sądowymi, co widoczne było głównie w uprawnieniach kamer. Podział taki istniał tylko w Prusach Nowowschodnich. Sądownictwo zróżnicowane było w zależności od prowincji, jak też w odniesieniu do poszczególnych instytucji bądź kategorii osób (np. wojskowych lub uniwersytetów). Pierwsze próby ujednolicenia ustroju sądowego przeprowadzano na przełomie XVIII i XIX wieku, a „poligonem doświadczalnym” były zabrane ziemie polskie – głównie Prusy Nowowschodnie.

Sądownictwo niższe

Generalnie sądy pruskie dzieliły się na dwie grupy: **sądy niższe** i **wyższe**. Sądy niższe to przede wszystkim **sądy patrymonialne** właściwe dla chłopów poddanych i mieszkańców miast prywatnych. Na ich czele stali panowie feudalni. Na ogół jednak nie sądzili osobiście, lecz wyręczał ich w tych funkcjach urzędnicy patrymonialni zwani **justycjariuszami**. Na ziemiach polskich orzekali wyłącznie justycjariusze w imieniu właścicieli dóbr. Justycjariuszy powoływali panowie feudalni i oni ponosili koszty ich utrzymania – zatwierdzali ich jednak na stanowiskach landraci po przeegzaminowaniu ze znajomości prawa. W praktyce, głównie ze względów oszczędnościowych, powoływano jednego justycjariusza dla kilku majątków lub miast. Do właściwości sądów patrymonialnych należały drobne sprawy karne oraz wszystkie sprawy cywilne obejmujące ludność poddaną, a także konflikty między dworem a wsią.

Sądy sprawowane przez justycjariuszy, określane pogardliwie jako „latająca sprawiedliwość”, podlegały coraz wyraźniejszej krytyce i dlatego, w dobie przemian zachodzących w Prusach, zniesiono je w 1797 r. W Prusach Nowowschodnich zastąpiono je sądami państwowymi. Ustanowiono mianowicie tam **sądy powiatowe**, będące I instancją dla chłopów, mieszczan i szlachty zagrodowej. Nowe sądy miały zostać rozpowszechnione w całej monarchii.